

BÁBICS ANDREA

A GÓLYAKALIFA NÉHÁNY SZERKEZETI SAJÁTOSSÁGA

A *Gólyakalifa* Babits egyik legtöbbet elemzett regénye. Ez korántsem véletlen. A mű divatos témát dolgoz fel, hiszen a doppelgänger motívum a romantika óta változatlan sikernek örvend. Ugyanezt mondhatjuk el a pszichologizálás századelején kibontakozó kultuszáról is. A regény témája a magyar irodalomban sem ismeretlen. Jókai *Aranyemberétől* Ambrus Zoltán *Midas királyáig* sok helyütt előfordul a kettős élet problémája, illetve a társadalmi identitáson túli önazonosság kérdése. Ugyanakkor a mű megformálása feltétlenül az újdonság erejével hatott a magyar irodalomban. A *Gólyakalifa* legjellemzőbb vonása ugyanis a szigorú szerkesztés, a feszes ritmus. Elődeitől eltérően az író úgy szerkeszti a művet, hogy a regény megértéséhez elengedhetetlen a szerkezet vizsgálata. A két szüzsé összefonódása Babits számára sajátos szemantikai játékokra ad lehetőséget és megnöveli a regény értelmezési lehetőségeinek számát. Ez a szigorú szerkezet, a Babitstól megszokott formai fegyelem szinte egyedülállóvá avatja a regényt a magyar irodalomban. Szokatlansága ellenére már maga a cím is sokat árul el a regény szerkezetében és történéseiben rejlő kettősségről. A metaforát maga a narrátor értelmezi.

„Olyan volt minden, mintha már tudtam volna egyszer és most nem jutna eszembe. . . Mint a mesebeli kalifa, aki gólyává változott és elfeledte a varázsszót, amivel emberré visszaváltozhatna.”¹

Ez az idézet a műnek egy olyan pontján hangzik el, ahol a gólyakalifa kifejezést nemcsak az álmától megszabadul-

1 Babits Mihály: *Gólyakalifa*. Bp. 1957. 48.

ni kívánó Táborny Elemérről vonatkoztathatjuk. Az a kettősség, amelyre a cím utal, érvényes a városban tévelygő, semmit sem értő leendő díjnokra is, aki nem talál vissza előző, falusi életébe. A metafora elsődleges értelmezése a mű fő szervezőelvéül szolgáló Elemér–díjnak kettősséget hangsúlyozza. Ha azonban a szóképet a múlt és jelen összekeveredett értékei közt eligazodni nem tudó hős helyzetére alkalmazzuk, a regény értelmezésének egy eddig részletesen fel nem tárt dimenziójához jutunk.

A hagyományos elemzések a regényben szereplő fantasztikumra, illetve a mű pszichológiai vonatkozásaira helyezik a hangsúlyt. Ez sem véletlen. A XIX. század a pszichológia forradalmának évszázada, hiszen ez a tudomány ekkor vált le szülőanyjáról, a filozófiáról. A regényben felsorolt szakművek és utalások Babits ez irányú érdeklődéséről tanúskodnak. Az akkor még kissé misztikus tudomány remek alapot szolgáltat a hagyományos hasonmás témának egy újfajta, tudományosabb, pszichológiai feldolgozásához.

A mű narrációja megerősíti a lélektani magyarázat érvényességét, hiszen Elemér maga is pszichés megbetegedésként értelmezi saját állapotát. Ez a betegség leginkább a skizofréniával rokonítható, némi paranoid elemmel. Csakhogy az egyes szám első személyű elbeszélői mód megkérdőjelezi a történések objektivitását, hiszen Elemér véleménye saját állapotáról csupán egy a lehetséges magyarázatok közül. Bár valóban domináns a regényben a lelki anomáliák szerepe a kórossá váló identitászavartól a pszichoszexuális szférában történő deformációig, a regény fantasztikus befejezése mégis átértékeli az elhangzottakat. Az a tény, hogy Elemér együtt pusztul a díjnokkal, a másik világ objektív létezését igazolja és a figyelmet a fantasztikus értelmezési lehetőségekre irányítja.

Ez a nézőpont nem idegen Babitstól, hiszen elbeszéléseinek jelentős részét alkotják a *Gólyakalifa* témájával rokon fantasztikus novellák. Benedek Marcell is utal rá, hogy ezekre a művekre egyaránt jellemző a reális és irreális kö-

zötti finom ingadozás.² A két valóságszféra között igen elmosódott a határ, s paradox módon az író csak növeli az olvasó bizonytalanságérzetét azzal, hogy igyekszik reális értelmezési alternatívát is felkínálni a fantasztikumban kételkedő olvasó számára. Ezt a hatást erősíti az a körülmény, hogy a regényben lélektanilag is hiteles a fantasztikum felvezetése. Kezdetben Elemér is csak álomként értelmezi a másik világ létezését. Később az egyre inkább pszichés megbetegedésnek, végül pedig valóságnak tűnik. A két világ váltakozásának fokozódó tempója növeli a mű feszültségét. Mivel az elbeszélés nagyobb része egyes szám első személyben hangzik el, tragikus befejezés, a narráció megváltozása és a másik világ objektív létezésének ténye váratlanul éri az olvasót. A nyílt fantasztikum felvállalását az teszi lehetővé, hogy itt, szemben a novellákkal, nem egy hihetetlen valóságról vagy misztikus jelenségről, esetleg vízióról, hanem a dajnikai lét konkrét realitásáról van szó.

A regényt a fantasztikum használatának funkciója is rokonítja a novellákkal. Ez teszi lehetővé a kettős világszféra egyidejű ábrázolását. Babitsnál a fantasztikum szinte a kettősségnek adekvát kifejezési formájává válik.

A kettősség filozófiai problémája már 1912-ben feltűnik a *Játékfilozófia* című esszéiben. Babits számára a „tudat a különbségnél”, az „érzet a változásnál”, a „lét a kettőnél” kezdődik. Így válhat fontos filozófiai és esztétikai elvvé a kontraszt és a tükrözés gondolata. Rába György a regények kapcsán így ír erről:

„Mégis ez a kettősség [. . .] Babits öntudatlan kézjegye. A *Gólyakalifában* téma volt, a *Kártyavárban* a civilizációs ugrás szociális szakadékának alapeszméjéhez tartozott, a *Timár Virgil fia* a polarizált lelki alkatok ellentétében hozta felszínre, itt azonban (Halálfiái – B. A.) a műnek mintegy élettani elve. . . ”³

² Benedek Marcell: *Babits Mihály*. Bp. 1969. 88–100.

³ Rába György: *Babits Mihály*. Bp. 1983. 246.

A fantasztikum és a kettősség összefonódását többnyire az az igény motiválja, hogy a létező világ felszíne alá lehessen hatolni. Ez a vágy közvetlenül megjelenik a *Novella az emberi húsról és csontról* című műben, de közvetve jelen van más novellákban is. (*Barackvirág, Karácsonyi Madonna, A torony árnyéka* stb.) Ugyanezt figyelhetjük meg a *Gólyakalifában* is. Nemcsak az olvasónak sugallja a hős kettős élete, hogy valóság és látszat elválaszthatatlan és a világ meghatározhatatlan, de Elemér is erre a következtetésre jut. „Ez az élet csak alkalom arra, hogy a világ részben öntudatra jusson.” Elemér idézett mondata a regény értelmezése szempontjából kulcsmondat. Csakhogy a hagyományos értelmezésekkel szemben ez nem filozófiai problémaként érdekes, hanem etikai kérdésként.

Ebben a műben a doppelgänger téma a romantikus alap-típustól eltérően nem kap misztikus, esetleg horrorisztikus színezetet, hiszen a cselekmény fantasztikusságában is erősen hajlik a realitás felé. Bár itt is elszabadul a tudatalatti világ a tudat ellenőrzése alól,⁴ de nem mint „rettenetes szörnyeteg” kezd önálló életet, hanem mint egy olyan ember, aki egy másik társadalmi szituációba kerül. Éppen az árnyékvilág reális viszonyai hívják fel Elemér figyelmét az emberi létezés más, rosszabb formáira és elsősorban ezek okoznak neki erkölcsi problémákat mind pszichológiai, mind társadalmi identitása szempontjából. A két hős környezetének szembeállítása igazolja a társadalomkritikai elemzési szempont létjogosultságát is. Ez az értelmezési lehetőség kevésbé jellemzi a *Gólyakalifával* foglalkozó szakirodalmat, mint az előző kettő, pedig az álmvilág sötét, dickensi képei, a díjnoki, inasi lét kiszolgáltatottsága jogosan kelti fel az effajta elemzés igényét. S bár a legtöbb tanulmány felveti a probléma lehetőségét, általában rögtön el is veti azt, vagy csak a díjnoki létre alkalmazza. Kardos Pál erről így ír:

⁴ Lásd Szerb Antal a doppelgänger motívumról, in: Szerb Antal: *Az európai irodalom története*, 451.

„(Babits) pontos, éles, kíméletlen rajzát adja a korabeli életnek, a társadalom legalsóbb rétegeibe is leereszkedve. Azt is mondhatnók, hogy a díjnok környezetét rajzolva Babits éles társadalombírálatot gyakorol. De a társadalom ilyen kritikus szemléletéből semmi sincs Táboryék úri világának rajzában, szinte problémátlanul tiszta és nemes az ő életük, melybe csak Elemér rejtelmes betegsége visz zavart.”⁵

Ez utóbbi állítás vitatható. Láng Gusztáv a *Gólyakalifa* 1970-es romániai kiadásához írt előszavában utal arra, hogy a mű alapproblématicája az, hogy „mi lesz ugyanaból az emberből, ha gyökeresen más, maximálisan kedvező, vagy maximálisan kedvezőtlen körülmények közé kerül”.⁶ A mű szerkezetének, motívumhálózatának, értékrendszerének elemzése igazolja a fenti állítás igazságát, s ezáltal elmélyíti a regény jelentését.

1. *Értékcsökkent világ*

Babits regénye az ábrázolt kettősség ellenére is igen homogén. A két, egymással párhuzamos lineáris cselekményszál Elemér, illetve a díjnok köré szerveződik. Annál feltűnőbb, hogy nemcsak Elemér alakja kettőződik meg, hanem a regény minden szereplője rendelkezik analóg párral. A hasonlatosságokra Elemér fokozatosan ébred rá. Először a diáklét szereplőit – Fazekast, Hódi Karcsit – ismeri fel a segédekben, illetve a rikkancsfűkban, majd az ismerősöket, rokonokat fedezi fel álombeli ismerőseiben, rokonai-ban. (Simonfyné – mesterné, apa – elutasító úri ember.)

Elemér minél inkább belebonyolódik az álomba, annál kegyetlenebb kép tárul elé. Családtagjai a megszokott intim-viszony helyett egy elidegenedett környezetben, külső szemszögből ábrázolódnak, s ez a nézőpont kiváló alkalmat nyújt arra, hogy lelepleződjön a látszólag problémátlan úri

⁵ Kardos Pál: *Babits Mihály*. Bp. 1972. 135.

⁶ Lásd Láng Gusztáv bevezetője a *Gólyakalifához*, in: Babits Mihály: *Gólyakalifa*. Kolozsvár, 1970.

világ. A díjnok életének szereplői torzult figurák. Elhatalmasodott rajtuk egy-egy domináns jellemvonás, amely már Elemér környezetében is – bár mégcsak finoman sejtetve –, de létezik. (Például Martoneket „donzsúansága”, Faze-kast vagy Hódi Karcsit közönségessége rokonítja álombeli képmásával.) Az álomvilág minősíti az eredetit, az analógiák leleplező erővel bírnak.

Ez legegyértelműbben az Elemérhez közelálló nők alakján figyelhető meg. Külön tanulmányt érdemelne a babis életműben felbukkanó nőfigurák különböző funkcióinak feltárása, illetve a hozzájuk kapcsolódó értékkepzetek felderítése. Nem kétséges, hogy Babits regényeiben, akárcsak a *Gólyakalifában*, kiemelt szerepet kapnak a nők. Ebben a műben a nők a három legalapvetőbb női szerepben jelennek meg: az öregasszonyéban, az anyáéban és a kedvesében. Az öregasszony alakjához a megnyugvás, a béke, az anyáéhoz a gyermekkor védelme, a kedveséhez pedig az utolsó menekülés esélye kapcsolódik. A regény női szereplői közül azonban egy sem képes megfelelni a hozzá fűződő elvárásoknak.

Nennéről tudjuk, hogy Elemérhez ő áll a legközelebb. Ő hívja haza a fiút és az ő képzeletében merül fel először egy lehetséges szerelem gondolata. Ő okozza a legnagyobb csalódást Elemérnek, amikor egy garni szálló alkalmazottjaként jelenik meg az álomban. Nyilvánvaló, hogy az a polgári jóindulat változott át ezzé a fertelmes foglalkozássá, amivel Elemér és Etelka kapcsolatát egyengette. Természetesen ezzel az írói gesztussal, a regény többi szereplőéhez hasonlóan, Nenne figurája is értékvesztést szenved el.

Elemér úri édesanyja is lelepleződik, amikor alakjában a mester feleségére ismerünk. Kacér mosolya annak az életformának lesz a metaforája, amely az álombeli anyát jellemzi.

„Amint hirtelen a főhadnagy felé fordítottad fejedet, ezzel a mosollyal egy pillanatra jól éreztem az örömdetet is, a természetes örömdetet, a szép asszony örömdét, aki tetszik. Ráismertem arra a mozdulatra, amit reggel is láttam, mikor az orvos nálunk volt és ami akkor nekem olyan rosszul esett

... Ebben a mozdulatban egyszerre ráismertem arra, ... arra a másikra, arra, akit anyámnak kellett neveznem álmaim életében.”⁷

Ez a mosoly Elemér anyját is minősíti, azzal a világgal együtt, amelyben él. Nemcsak Elemér anyja, hanem a regényben szereplő többi anyafigura is megfosztatik anyai tulajdonságaitól. Az úri nő azzal, hogy még fia is csak a nemiséget látja meg benne, hisz nem mer levetkőzni előtte, a mesterné pedig azzal, hogy üti-veri a gyermekét. A díjnok prostituált anyja oly mértékben alkalmatlan az anyaságra, hogy még a gyermekétől is szabadulni akar.

A „szerető” fontossága túlnő mind az öregasszony, mind az anya szerepén. Ez az a női státus, aminek kapcsán nem megkétszereződik, hanem megnégyszereződik a „szelmes” alakja. (Szilvia – vörös kasszírnő, illetve Etelka – meggyilkolt lány.) Ennek a figurának a fontosságát az a szerkesztésbeli momentum is hangsúlyozza, amely összekapcsolja az álomvilág másodszeri (felnőttként való) felfedezését és a szerelem megjelenését. Elemér életébe akkor lép be az álom újra, amikor megismeri a testi (lásd bordélyházban történtek), illetve a lelki szerelmet (megismerkedik Etelkával).

A szexualitás, illetve a szerelmi érzés lesz az egyik dimenziója annak a nők által alkotott négyesnek, aminek másik síkját a valóságosság, illetve az álombeliség határozza meg. Mivel ezek a jellemzők elkülönült dimenziókat alkotnak (például szereti a lányt, de nincs kapcsolat köztük, illetve nem szereti, de viszonyuk van) a szerelem, amely az egyik legfontosabb emberi érték, nem tud kiteljesedni Elemér életében. A testi szerelem csak a vágy kielégítését szolgálja, a testi-lelki szerelem pedig elérhetetlen. Babits a négy nő szerepeltetésével a testi-lelki szerelem szétszakadásának tényét hangsúlyozza és ezáltal elmélyíti Elemér tragédiáját is.

⁷ Babits Mihály: *Gólyakalifa*. Bp. 1957. 43.

A párhuzamok látszólag egyértelműek; Etelka a szállóbeli prostituátnak, Szilvia pedig a vörös kasszírónak felel meg. A Szilvia — vörös kasszírónő által alkotott párosra a romlottság, illetve a félvilágiság a jellemző. Az álombeli és a valóságos szféra értékkülönbségei között gyakorlatilag elmosódnak a határok. Ellentmondásosabb a helyzet Etelka és az ékszeres lány esetében. Nem egyértelmű, hogy vajon Etelka jósága, tisztasága és naivsága hangsúlyozódik-e a prostituált alakjában, vagy pedig ellenkezőleg, ez a párosítás negatív irányban értékeli át az Etelkáról alkotott korábbi elképzeléseket. Az értékrelativitás abban is megmutatkozik, hogy míg a valóságos világban a testi szerelemhez kapcsolódik a romlottság (Szilvia), a lelkihez a tisztaság (Etelka), addig az álom esetében mintha ez az arány megváltozna. Az ékszeres lány tisztességesebb a kasszírónénél.

Bár Elemér a hagyományos polgári erkölcs érték kategóriái felől közelítve szentségtörésnek tartja az analógiát és igyekszik Etelkát egyre kevésbé felismerni a szállóbeli lányban, a meggyilkolt prostituált nem egyértelműen romlott.

A díjnok által meggyilkolt lány rokon a világirodalom jóságos, önmagát feláldozó utcalányaival (például Szonya Marmeládovával), hiszen ő maga is áldozat. Ám míg Dosztojevszkijnél Szonya képes kiutat mutatni Raszkolnyikov számára, Babits regényében mind Etelka, mind az ékszeres lányka kudarcot vall ezzel, pedig Elemér–díjnok végső lehetőségként éli meg a szerelemmel való találkozást. Elemér lelki feloldozást remél az eszményi szerelemtől, a díjnok pedig anyagi problémáit oldaná meg a lányka meggyilkolásával. A műben a szerelem mégis összefonódik a halál motívumával, hiszen ezek a nőalakok válnak a tragédia közvetlen okozóivá. (A másik én elpusztítását Etelka tanácsolja Elemérnek, a névtelen díjnok pedig a lány megölése miatt lesz öngyilkos.) A mű motívumstruktúrája is ezt igazolja. A szerelmesek első sétája a halottak szigetére vezet, Etelka alakjához pedig leginkább a halálra asszociáltató csend szó kapcsolódik. Ugyanakkor nem lehet figyelmen kívül hagyni azt,

hogy ezek az összefüggések pozitív értékekkel ruházzák fel a halál fogalmát. Elemér maga utal erre.

„Olyan szép tud lenni a halál is!”⁸

Feltűnő, hogy csak Elemér életének szereplőit ismerjük név szerint. A két életforma közti különbséget a díjnok világának névtelensége még inkább hangsúlyozza. Az ő életének szereplői társadalmi státusuk által neveződnek meg. Az elszemélytelenedésnek ez a fajta ábrázolása már magában hordozza az irodalmi abszurd csíráit. A díjnokot magányossága rokonítja a XX. századi irodalom magára hagyott, kiszolgáltatott hőseivel (lásd Kafka, Camus stb. szereplőit).

Nemcsak a szereplők kettőződnek meg, de Elemér két életét is párhuzamos szituációk építik fel. A díjnok ugyanazokat az élethelyzeteket éli meg, mint Elemér, csak a lehetőségeknek egy sokkal alacsonyabb szintjén. Ezért alakulnak ki olyan párhuzamok, ahol az összehasonlítás során mindig a díjnok marad alul. (Darvas tanár úr könyvtára – kívülről bámult könyvesbolt, gyermekkori majális – szüreti bál, olaszországi kaszinók – a díjnok kártyavesztesége stb.) Elemér fényes karrier várományosaként egyre magasabb társadalmi elismerést nyer, a névtelen inas számára pedig a hivatalnok státus jelenti a legmagasabb pozíciót.

Csakhogy a két életszféra közt fokozatosan megszűnik ez az értékkülönbség, miután Elemér hosszabb szünet után újra az álomvilág hatása alá kerül. Most már Elemér züllése rántja mind mélyebbre a díjnokot. Környezetük értékrendje szerint mindketten alantasabb helyzetbe kerülnek, mint bármelyik családtagjuk vagy kollégájuk. E lesüllyedés a két világ kiegyenlítődése felé vezet. Mégis azt mondhat-

⁸ Babits Mihály: *Gólyakalifa*. Bp. 1957. 75. Erről a témáról részletesen írt Odorics Ferenc és Boronyák Rita. Mindketten rokonítják a csend motívumát a halállal. Odorics Ferenc: *A gólyakalifák története*. Boronyák Rita: *Babits Mihály: A gólyakalifa*, in: *Tanulmánygyűjtemény a Babits Mihály életműve hallgatói pályázatra beadott dolgozatokból*. ELTE 1983.

juk, hogy bizonyos szempontból Elemér–díjnok magasabb morális intelligenciával rendelkezik, mint környezete.

Mivel mindketten tapasztalták, hogy mit jelent egy, a sajátjukéval ellentétes életformát élni, sem Elemér, sem a díjnok nem tudja már elfogadni saját világának értékrendjét. Ők képessé váltak önmagukat külső nézőpontból szemlélni. Ez alakít ki a díjnokban valamiféle átlagfelettség tudatot és ugyanakkor ez serkenti a gyakran éhezéssel járó könyv vásárlásokat. Ez motiválja szégyenérzetét, önmegvetését is. A másik világ ismeretében megnő az igény szintje, habár ezt nem tudja kielégíteni. Emberi öntudatára ébred és közvetve ez okozza tragédiáját.

Elemér kezdettől fogva sajátjának érzi a díjnok tetteit. Szégyenkezik miattuk és szenved tőlük. Annak ellenére, hogy mindvégig küzd hasonmása ellen, egy pillanatig sem kételkedik a díjnok és saját tettei azonosságában. Csupán véletlennek tartja, hogy az ő világa az igazi. Ez a meggyőződése egy büntudathoz hasonló érzést, saját helyzete miatti lelkiismeretfurdalást alakít ki benne.

2. Bűn és bűnhődés

Kiemelt a bűn és bűnhődés szerepe a regényben. Odorics Ferenc a két fabula összefonódását vizsgálva a bűnnek szüzséalkotó szerepet tulajdonít.⁹ A regény szerkezetének tanulmányozása során azonban rá kell jönnünk, hogy az említett motívum jóval nagyobb jelentőséggel bír. Egy szerkesztésbeli sajátosság elkülöníti a bűn előttiséget, a bűn és a bűnhődés fázisát és így a bűn motívumát kulcsfontosságúvá avatja.

Bár Elemér két élete párhuzamosan zajlik, időben és térben mégis szigorúan elkülönül egymástól. Azonban van a műben három kiemelt pont, ahol ez a különállás megszűnik

⁹ Odorics Ferenc: i. m.

és a két világ érintkezik egymással. A szereplők átlépnek a másik szférába, egy dimenzióba kerülnek. Az első ilyen pontot rögtön a regény elején találjuk, amikor a mester megjelenik Elemér világában. Ő az egyetlen az analóg a szereplők között, aki nem a valóság szférájából került az álomba, hanem fordítva. Az esemény jelentősége egyértelmű, hiszen ez indítja meg a regény cselekményét.

A két világ akkor érintkezik másodszor, amikor Elemér iskolájában felolvassák az álombeli díjnok tettét, a bizonyítványlopást. Ez a momentum több szempontból is fontos. Elemér életének felívelő szakaszán, fényes karrier várományosaként sejtí meg, hogy mégsem szűnt meg az a másik élet; a díjnok pedig ekkor követ el először társadalmi értelemben vett bűnt. Bár ez hozzásegíti ahhoz, hogy egzisztenciálisan rendeződjön a helyzete, mégis ez az aktus indítja meg a büntettek sorozatát, megnehezítve ezzel mind a díjnok, mind Elemér életét. Ettől kezdve mindkét hős élete csak hanyatlik.

A két életdimenzió akkor érintkezik harmadszor, amikor Elemér–díjnok megöli magát. A díjnok álombeli golyója Elemért sebzi halálra. A jelenet szemantikai tartalma egyértelmű: a díjnok tetteiért Elemérnek is bűnhődni kell.¹⁰

Mint már említettem, Elemérnek is problémát okoz a díjnok tetteiért viselt felelősség kérdése. Büntudata van a díjnok viselkedésében felismert, önmagában rejtőző potenciális tehetetlenség, züllöttség, az álomban kifejezésre jutó alantas vágyak miatt. Ezek életének későbbi szakaszában a felszínre törnek, realizálódnak. A díjnok bűneit a kaszinóban dorbézoló Elemér is elkövethette volna, ha nincs az apai segély, Nenne hívó szava, a biztos családi háttér. A díjnokot – Elemérrel ellentétben – körülményei nem segí-

¹⁰ Elemér bűnösségét Láng Gusztáv a szeretet hiányában látja, s úgy véli, hogy ez lesz a díjnok büntetése. Lásd Láng Gusztáv: i. m.

tik, hanem akadályozzák. Ő ezt így fogalmazza meg: „Nem én vagyok a bűnös, hanem a társadalom.”¹¹

Ha az ő felelősségét vizsgáljuk, nem feledkezhetünk meg arról, hogy Babitsra erősen hatott a pozitívizmus ideológiája, és ez nem mentes a társadalmi determináció gondolatától. A regényben megfigyelt szigorú szerkesztés, a párhuzamos szituációk és analóg figurák következetes alkalmazása mind azt bizonyítja, hogy az ábrázolt hősök nem függetlenek az őket körülvevő környezettől. Ez vonatkozik Elemérre is. Ezért helyezi Babits az árnyékélet értékvesztett szereplőit konkrét társadalmi szituációba, mégpedig a szegényebb rétegek közé. Babits számára az a fontos, hogy potenciálisan mivé válhat ugyanaz a személyiség különböző társadalmi környezetben, hiszen az úri fiú sikerei és a díjnok kudarcjai ugyanabból a biológiai meghatározottságból fakadnak.

Elemér bűnhődése szimbolikus. Azáltal, hogy a díjnok öli meg őt, mintegy ítélkezik Elemér felett, elégtételt vesz saját sorsáért. Úgy is értelmezhetjük, hogy Elemér egy kollektív büntett képviselőjeként szenved el a díjnok önmagára is kimért ítéletét. Elemért az tette méltóvá erre a szerepre, hogy magasabb morális tudattal rendelkezik, mint környezete. Elemér már a két világ első egybeesésekor (a meseter megjelenése) bűnhődni kezd, ám ennek büntetésjellege (vagyis, hogy szenvedést okoz) csak másodszori álomraismerésekor (találkozásakor Etelkával) tudatosul benne.

Jelképes vezeklésként értékelhetjük azt, hogy Elemér szenved álomlététől. A sokak által megszokott díjnoki élet az ő alteregója számára elviselhetetlen. Közös haláluk egyben feloldozás is, hiszen az megszabadítja Elemért a szenvedéstől, s ezáltal a bűntől is. Ezt igazolják a halálhoz kapcsolódó pozitív értékfogalmak is.

¹¹ Babits Mihály: *Gólyakalifa*. Bp. 1957. 119.

3. Társadalomrajz

A regény hőseit körülvevő környezet rajza igazolja az elemzés társadalomkritikai szempontjainak jogosultságát. Elemér két életének különböző stádiumai alkalmat adnak arra, hogy a korabeli élet tipikus alapszituációit bemutassák. A történeteket négy szakaszra bonthatjuk: Elemér, illetve a díjnok gyermekkorára, valamint felnőttkori tragédiájuk időszakára. A négy szakasz négy, egymástól jól elkülöníthető életformát képvisel.

A regény időszerkezetében a gyermekkort egyértelműen a múlthoz kapcsolhatjuk, hiszen a gyermekkorhoz kapcsolódó értéképzeteket valamiféle túlhaladottság, anakronisztikusság jellemzi. Annak ellenére mondhatjuk ezt, hogy mind az inas, mind Elemér világa tipikusan az író korának társadalmára jellemző.

A névtelen hasonmás gyermekkoráról annyit tudunk, hogy anyja asztalosinasnak adta. Mi a szakmai hierarchia legalsó fokán, maximális függőségben és kiszolgáltatottságban ismerjük meg a fiút. Ezt a világot a teljes szakmai és erkölcsi lezüllés jellemzi. A sötét, koszos műhely, a részeges mester, a kokettáló családanya, szadista, lusta segédek mind árulkodó jegyei annak az elfogadhatatlan szituációnak, amibe a fiú került. A festékkészítés elavult technikája anakronisztikus viszonyokról tanúskodik. Az a céhes hierarchia, amely eredetileg a szakma elsajátítását, illetve a gördülékeny munkát hivatott segíteni, jelen esetben teljesen funkcióját veszti, belső tartalma már nincs. Sem tudásbeli, sem erkölcsbeli különbség nincs a tagok közt. Ez az önmagát felemésztő életforma már nem tartogat az inas számára semmiféle lehetőséget.

Elemér gyermekkorára sokkal kellemesebb emlékeket idéz. Visszaemlékezése városuk évenként ismétlődő ünnepségével, a majális leírásával kezdődik. A jelentős esemény alkalmat ad a kisvárosi elit bemutatására. Táboryékek fontos társadalmi szereppel rendelkeznek. Az apa díszvendég, az anya

zászlóánya az ünnepélyen. Elemér kivételezett helyzetben van, olyan privilégiumok illetik meg, amely a többi gyermeket nem. Ő valóban méltó erre, hiszen kimagasló eredményeket ér el tanulmányai során. Éppen kiugró teljesítménye erősíti fel azt a kontrasztot, ami később lehetőségei és azok valóra váltása közt feszül. Elemér nem hasznosítja a tudást, amit elsajátított. Pályaválasztása során elutasítja a hagyományos lehetőséget (jogi pályát), majd matematikai tanulmányai befejezése után nem tudja elfogadni az édesapja által ajánlott életformát sem. Bár nosztalgiával fordul a dédapai, illetve a nagyszülői tradícióhoz, az valójában egy csökkenő értékű konvencionális világ modellje. Kissé hamis a felvázolt gyermekkori idill. (Lásd kacérkodó gyermeklányok – Dzsizi –, torzult személyiségű tanárok – Darvas, Krug – stb.) Ez az életforma túlhaladja önmagát, kiürült. Elemér már nem élheti azt az életet, amit nagyszüleik éltek. Előtte nincsenek valóságos cselekvési lehetőségek, nem található egyetlen, számára modellül szolgáló életutat sem. Elemér átlagfeletti képességei még a legoptimálisabb lehetőségek (gazdagság, társadalmi státus stb.) közt sem érvényesülnek. Ez már nemcsak Elemér kudarca, hanem az egész életformáé.

Babits nem foglalkozik a probléma mélyebb elemzésével, de az jelen van gondolatvilágában. Ezt nemcsak a díjnoki lét sokkal egyértelműbb társadalmi tablója, de a későbbi *Halálfiak* című regény hasonló problémájának árnyaltabb feldolgozása is igazolja.

A felnőttkori tragédia mindkét hős esetében egy új helyszínhez, a modern nagyvároshoz kötődik.

Elemér itt válik férfivá oly módon, hogy pénzért veszi a szerelmet. Ez már sejteti a városhoz fűződő viszonyának minőségét. Pedig ő itt szeretne visszatalálni régi énjéhez és a jövőjét is itt alapozná meg. Hősünk azzal az elhatározással utazik Olaszországból haza, hogy munkával feledteti el árnyékéletének szörnyűségeit. Miután elhatározása sikertelennek bizonyul, Elemér más módon veszi fel álmával a har-

cot. Beleveti magát a nagyvárosi éjszakai életbe. Természetesen ez csak pusztulását sietteti. A pesti élethez fűzött remények nem válnak valóra. Elemér áldozatul esik az úri lét negatív, dekadens jelenségeinek. Nennének Elemér megmentésére irányuló törekvései szükségképpen kudarcosak, ugyanúgy, mint az Etelkával kötendő házasság terve is.

Kudarcra ítéltettek a díjnoknak a nagyvároshoz fűződő elképzelései is, annak ellenére, hogy kezdetben úgy tűnik, ez a világ elfogadhatóbb, mint korábbi élete.

„Egész délelőtt foglalkoztatott az álom, az iskolában is szórakozott voltam. Azonban most nem tűnt fel olyan borzasztónak a dolog, inkább csak nagyon érdekesnek; tegnapi boldogtalanságomat józanabban nézve, határozottan egy kissé túlzottnak találtam.”¹²

Hamar kiderül, hogy ez a világ az inas számára sem tartogat lehetőségeket. Csak csalással és hazugsággal tudja siralmas kis egzisztenciáját megteremteni. Munkahelye hozzá hasonló ágrólszakadtak gyülekezete, ahol minden ember egy-egy tipikus életvezetési stratégiát próbál megvalósítani. Ezeket a stratégiákat jobb lenne inkább túlélési pótcselekvésnek nevezni, hiszen az apa, aki gyermekei elől issza el a fizetését, az elvnelküli szocialista és a stréber spion, vagy a lecsúszott báró, mind kudarcos életvezetési stílust valósítanak meg. Az egyetlen sikeres életút a „kék emberé”, aki tisztességtelenséggel alapozza meg egzisztenciáját, s aki előtt akár reményteli jövő is állhat.

Ez a városkép a *Kártyavár*-béli világgal rokonítható. Mindkét regény a tehetetlenül növekvő, fejlődő város felfordult értékrendjében eligazodni nem képes embert ábrázolja. A város a fejlődés negatív jelenségeinek (prostitúció, hazárdjáték stb.) gyűjtőmedre és éppen ezért egyik hősnek sem tud nyújtani semmit. Babits a hirtelen felgyorsult, az urbanizáció megugrásával együttjáró technikai-társadalmi fejlődés visszás jelenségeit érzékeli és érzékelteti. Hőseit egy olyan szituációba helyezi, amelyben a múlt értékei már

¹² Babits Mihály: *Gólyakalifa*. Bp. 1957. 56.

nem szolgáltatnak valós lehetőséget, a jövő értékei pedig még nem érzékelhetők a jelenben. Ez hozza létre azt a társadalmi helyzetet, aminek következtében Elemér már nem találja helyét sem gyermekkori, sem a jelen életében. Tragédiája teljes, hiszen mind egyéni, mind társadalmi életpályája ugyanúgy kudarccal végződik, mint a díjnoké.

Összegzésül megállapíthatjuk, hogy a regény különböző jelentésrétegei alapvetően a mű kettős szerkezetére épülnek. A remek szerkesztés rendkívül feszessé, izgalmassá teszi a regényt. Nem véletlenül emlegetik vele kapcsolatban a drámai hatást. A műben rejlő kettősség egyidejűleg több különböző tartalom-elemzési módot tesz lehetővé (pszichológiai, fantasztikus és társadalomkritikai). A lineáris cselekményszálak találkozáspontjai fontos szemantikai elemeket emelnek ki a műből, a motívumok nem túl bő, de szorosan összekapcsolódó rendszere pedig árnyalja a szöveg jelentését. Sajnos, nagyon gyakran túl árulkodó módon működnek a regény említett elemei, hiszen a nyilvánvaló analógiákat sem hagyja magyarázat nélkül a szerző, s így túlságosan didaktikussá válik a regény. Ezt a hatást némileg ellensúlyozza a regény narrációja, hiszen az elbeszélő szubjektivitása, Elemér nyomozása és a naplóforma indokolhatja a túlzott elbeszélői magyarázatokat. S mivel a szerzői és elbeszélői nézőpont egybeesik, hitelesnek fogadhatjuk el ezt a megoldást is. A két nézőpont egybeesése Elemér kételkedése ellenére is azt sugallja, hogy az ő világa reális, a díjnoké pedig csak álmovilág.

Úgy vélem, hogy a mű említett gyengeségei ellenére is kiemelkedő teljesítménye a babitsi életműnek, mivel a lírában megfigyelt formai fegyelem a költő regényei közül leginkább erre a regényre jellemző. S bár a XX. századi modern magyar próza más irányba fog fejlődni, a *Gólyakalifa* című regény – elsősorban szerkezeti újításai miatt – irodalomtörténetünk fontos fejezetévé vált.